

Б. Головкін, кандидат юридичних наук,
завідувач сектору Інституту вивчення
проблем злочинності АПрН України

Мотивація корисливих насильницьких злочинів

У кримінології склалося уявлення, що мотивація злочинної поведінки із незначними розбіжностями охоплює: формування мотиву, цілепокладання, планування, вибір шляхів досягнення цілей, прогнозування можливих наслідків, прийняття рішення, контроль і корекцію дій, аналіз наслідків¹, каяття або вироблення захисного мотиву². Таке поняття за обсягом і змістом збігається із механізмом злочинної поведінки, бо включає як власне стадію мотивації, так і інші стадії: планування, виконання злочину та настання суспільно небезпечних наслідків. Стадію реалізації мотиву в цілеспрямованих діях, як видається, помилково включено до мотивації, вона лежить за межами психологічної сфери свідомості особистості і належить до сфери зовнішніх діяльнісних проявів останньої. Мотивація на виході передбачає лише цілеспрямовану поведінкову готовність (потенцію), а не акт поведінки. Мотивація — психічна (когнітивна) діяльність із формування провідного (цільового) мотиву, динамізованого силою емоцій, що реалізується в намірі і рішенні вчинити злочин. Останні є кінцевим пунктом, результатом цього процесу. Практичне втілення мотиву в поведінкових актах не охоплюється мотивацією. Мотивація корисливих насильницьких злочинів — *це процес виникнення і оформлення корисливого мотиву, реалізованого в намірі та попередньому рішенні щодо можливості й доцільності отримання злочинцями матеріальної вигоди насильницькими засобами*. Звідси впливає етапність мотивації, котру ми поділяємо на чотири умовних ланки: 1) виникнення мотиву — активізація під зовнішнім впливом або внутрішніми стимулами первинних збудників людської активності (потреб), що є першоджерелами зародження мотивів; 2) формування — усвідомлення мотивів через опредмечування, абстрактне уявлення про мету та у зв'язку з цим

¹ Див.: Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину / А. В. Савченко. – К., 2002. – С. 39–42.

² Див.: Лунеев В. В. Мотивация преступного поведения / В. В. Лунеев. – М., 1991. – С. 24–29.

оцінювання здатності предметів служити задоволенню потреб¹; 3) установлення мотивів — упорядкування мотивів, виділення домінантного мотиву, який зумовлює постановку цілі, пов'язану із засобами досягнення бажаного результату, що здійснюється на основі оцінок умов досягнення мети, співвіднесення бажань і можливостей, а також зважуванням ціннісними орієнтаціями, нормативними установленнями, світоглядними позиціями, особистими нахилами; 4) реалізація мотивів — обмірковування ризиків і вигод, прийняття початкового рішення — взагалі реалізувати злочинний намір. У кінцевому підсумку маємо упорядковані мотиви, загальну мету і початкове рішення взагалі реалізувати намір. На цьому мотивація вважається сформованою. Далі йде стадія планування (вибір об'єкта нападу, часу і місця, способів і знарядь, підшукування співучасників, прогнозування наслідків та ін.). У цій публікації спробуємо установити особливості мотивації корисливих насильницьких злочинів.

Кримінологами давно помічена неоднакова мотивуюча роль первинних збудників у формуванні мотивів злочинної поведінки. Доводиться, що найчастіше такими стають потреби й інтереси, рідше почуття й переконання, також це можуть бути особистісні риси, наприклад, агресивність, користолобство та ін.² Існуючі напрацювання кримінологів із цього питання дають підстави окреслити приблизне коло мотивотворчих потреб, як-от: забезпечення матеріального достатку, підтримання звичного дезадаптованого способу життя, пов'язаного із споживанням спиртних напоїв донесхочу, вживанням наркотиків і безмежними розвагами, ствердження «авторитету» серед співучасників, бажання мати престижні речі, накопичення грошей і цінностей³. Однозначно з'ясувати, яка саме потреба стала підставою виникнення корисливого мотиву, досить складно, виходячи із аксіоматичного положення про полімотивацію, одночасне спричинення по-

¹ Див.: Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. // Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки / А. П. Закалюк. – К., 2007. – С. 288.

² Криминальная мотивация. – М., 1986. – С. 12.

³ Див.: Литвинов В. И. Корыстные посягательства на личную собственность и их предупреждение / В. И. Литвинов. – Мн., 1989. – С. 90; Антонян Ю. М. Личность преступника / Ю. М. Антонян, В. Н. Кудрявцев, В. Е. Эминов. – СПб., 2004. – С. 190; Голіна В. В. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом: соціально-правове і кримінологічне дослідження / В. В. Голіна. – Х., 2004. – С. 109.

ведінкового акту декількома мотивами¹. Звідси можна припустити і поліпотребність — актуалізацію різнопланових потреб, які упорядковуються свідомістю залежно від ступеня потреби особи у певних благах на цей час, співвіднесенням із метою, розумінням можливості задоволення в конкретних життєвих умовах чи за сприятливої ситуації, а також із провідним інтересом, що конкретизує потребу з точки зору емоційної привабливості. За своїм змістом і походженням потреби людей є соціально нейтральними та однаковими, втім у корисливих насильницьких злочинців у ході життєдіяльності устанавлюється досить обмежений і специфічний набір потреб, що відповідає способу й умовам життя, рівню життєвих домагань та культури міжособистісних взаємин, низькому ступеню соціальної адаптованості особистості. Формування провідних потреб здійснюється залежно від повторюваних ситуацій або в контексті життєдіяльності вцілому, внаслідок чого окремі з них беруть верх над іншими, підпорядковують і деактуалізують решту, тим самим визначають домінуючу мотиваційну тенденцію спрямованості особистості. На наш погляд, найчастіше у корисливих насильницьких злочинців переважають такі потреби: *в отриманні задоволення шляхом розваг (азартно-ігрових, сексуальних тощо); емоційного насичення психофізіологічних залежностей і шкідливих звичок, пов'язаних із надмірним уживанням спиртних напоїв, наркотиків, одурманюючих речовин, або залежністю від них; забезпечення побутового матеріального комфорту і розширення споживацьких можливостей* (раніше недоступне споживання матеріальних благ, зумовлене бажанням «пожити не гірше від інших»); *статусні потреби володіння престижним майном* (стильними речами і модними аксесуарами); *посісти більш високе місце у матеріальній стратифікації населення* (володіння нерухомістю, престижними і дорогими марками автомобілів, ексклюзивними речами, що створюють імідж ділової й успішної людини); *домогтися визнання впливовості й авторитету* серед оточення (потреба влади, розпорядження спільним майном і ставлення у залежність інших, утвердження «авторитету» не тільки надмірною жорстокістю, але й покращенням платіжеспроможності); *підтримання високої самооцінки* шляхом доведення індивідуального всесилля за принципом «бачу ціль — не бачу перешкод», через переконаність у несправедливому й упередженому ставленні інших, самовиправдову-

¹ Див.: Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М., 1975. – С. 201–202.

вання бажанням «відновлення матеріальної справедливості». Перелічені потреби становлять підставу корисливої мотивації осіб, орієнтованих щодо насильницьких засобів заволодіння майном. Провідною корислива мотивація стає ще й завдяки нерозвиненості соціогенних потреб у корисливих насильницьких злочинців (майже 90 % з яких становить молодь 14–35 років): у навчанні та набутті нових знань, розширенні кругозору, праці задля удосконалення професійної кваліфікації і підвищення рівня матеріального добробуту, самореалізації в улюбленій справі, життєстійкості і подолання труднощів соціального сходження, пошуку сенсу життя, самоздійснення в життєвих зверненнях шляхом зайняття омріяного статусного положення в малих та великих соціальних групах. Активізація під зовнішнім впливом або внутрішніми стимулами найважливіших первинних збудників (потреб) запускає розгортання і становлення корисливих мотивів за допомогою найближчої ланки — образної уяви про предмети або об'єкти дійсності, що можуть задовольнити актуалізовані потреби. Здійснений раніше ретроспективний аналіз характеру опредмечення матеріальних потреб корисливими насильницькими злочинцями¹ засвідчив таку послідовність за поширеністю: грошові та золото-валютні цінності; предмети побутового комфорту (аудіо-, відеоапаратура, побутова техніка) і стильні носильні речі (засоби зв'язку, модний одяг); престижне майно, що символізує статус заможної й успішної людини сучасності (нерухомість, бізнес-активи, транспортні засоби); інше ліквідне майно, що має скільки-небудь помітний грошовий еквівалент або мінову вартість, а також продукція споживчого призначення. Характер привласненого майна відбиває не тільки предметний зміст корисливих мотивів, а й більш-менш повно відповідає прагненням уявного кінцевого результату, меті корисливих насильницьких злочинів. Згідно з відомим психологічним постулатом необхідною умовою усвідомлення мотиву як спонукання до цілеспрямованої дії є постановка загальної мети². Для того щоб виник мотив, недостатньо потрібнісного відчуття нужди як такої, необхідно усвідомити — чого саме бракує особі, уява має створити ідеальний образ об'єкта (предмета) дійсності, з якими потенційно пов'язується можливість задоволення потреби. Попереднє усвідом-

¹ Див.: Головкін Б. М. Структура корисливої насильницької злочинності / Б. М. Головкін // Питання боротьби зі злочинністю. – 2009. – Вип. 17. – С. 132–133.

² Див.: Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М., 1946. – С. 564; Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М., 1975. – С. 201.

лення мотиву збігається із визначенням загальної мети, уявленням про бажаний результат, котрого в ідеалі має намір досягти особа, та позначення можливих шляхів досягнення мети, без конкретизації деталей, врахування вихідних умов, зважування прагнень і можливостей, обрання способів реалізації задуму. Поки що мислення через асоціативні зв'язки відбиває спектр вірогідних об'єктів та предметів зовнішнього світу, які взагалі можуть служити задоволенню актуалізованих потреб. Мотиви, що утворилися в результаті поєднання потреб та образів предметів їх задоволення існують у формі наміру, допустимої можливості. Спонукальної функції мотиви набувають при появі *інтересу*, коли потреба трансформується із нужди у благо, а пошукова активність розуму забезпечується пізнавальною та оціночною функцією. Мотивація проходить наступну ланку розвитку, пов'язану з інтересом — чуттєво-емоційним пристрасним оцінюванням значущості блага, що становить зміст потреби. На наш погляд, збудження корисливого інтересу викликається усвідомленням реалістичності задоволення потреби найбільш ергономічними засобами, що підсилює приємні передчуття задоволення від можливості заволодіти чужим майном. Каталізаторами корисливого інтересу виступають такі почуття та емоції: заздрість, спокуса до наживи, насолода від споживання «по-панськи» і розваг, а також приховані образи за матеріальну несправедливість, ненависть до скоробагатків та недобррозичливе заздрісне ставлення до заможних, озлобленість за нерозуміння з боку оточуючих. У ролі найбільш потужних інтересів стимулювання динаміки розвитку корисливих мотивів у досліджуваній категорії злочинців виступають такі особистісно-значущі й емоційно привабливі бажання: *безкарано поживитися за рахунок чужого майна; використати злочинну групу (зусилля інших) для отримання особистої вигоди; привласнити необґрунтовано більшу частку при розподілі майна, здобутого кримінальним шляхом; одно-моментно розбагатіти без трудових зусиль; здобути додаткові кошти для підтримання гедоністично-розважального способу життя та зробити доступним статусно-престижне споживання матеріальних благ; уникнути боргових зобов'язань; мати стабільне джерело незаконних доходів; зажити авантажної слави та ін.*

Наступною ланкою розгортання мотивації йде упорядкування породжених потребами й окреслених інтересами сукупності мотивів, що перебувають у відношеннях конкуренції і боротьби. Упорядкування початкових мотивів здійснюється особою через співвідношення із

метою, ціннісними орієнтаціями, нормативними установленнями, світоглядними позиціями, особистими нахилами. У конкурентній боротьбі мотивів перемагає те спонукання, котре визначає постановку мети¹. Одночасно із цілеутворенням особа подумки зіставляє вихідні умови, власні можливості та засоби досягнення наміру, передбачає ймовірні наслідки. Особі необхідно оцінити ступінь вірогідності досягнення цілі за даних умов, зрозуміти її реалістичність. Іншими словами, йдеться про прагматичну доцільність реалізації наміру саме тепер, за конкретних сприятливих обставин. Здатність свідомості до випереджального відбиття активізує пошук у пам'яті моделі колишнього досвіду реагування, інформацію щодо прийнятних засобів, включаючи еквівалент результатів задоволення тієї чи іншої потреби². А коли аналогічного зразка в пам'яті не відшукується, спрацьовує загальна спрямованість особистості, унормовані поведінкові стандарти. Разом з цим посилюється приємне емоційне передчуття задоволення від можливості отримати матеріальну вигоду. Напевно під впливом потужного емоційно-енергетичного заряду мотивації і виникає пануючий осередок збудження у психіці, що домінує, пригнічуючи активність інших центрів регуляції активності, підкорює їх. Ранжування мотивів здійснюється залежно від доцільності їх реалізації, граничного наближення до ймовірно позитивного результату, що висуває на передній план єдине спонукання, яке збігається із конкретизованою метою, або найповніше їй відповідає. Далі йде особистісне прийняття домінантного мотиву, узгодження із ціннісними орієнтаціями, нормативними установленнями, світоглядними позиціями, нахилами, виробляється особисте ставлення до майбутньої поведінки та ймовірних наслідків, приймається рішення про доцільність та виконавчу спроможність реалізувати намір, мобілізується психологічна поведінкова готовність.

Авторський досвід спілкування із засудженими переконує, що грошово-валютні цінності були найбажанішими благами, якими в ідеалі прагнули заволодіти злочинці. Напевно тільки у разі їх відсутності «доводилося» відбирати інше цінне майно потерпілих. Наведемо результати формалізованого інтерв'ювання 362 засуджених за корисливо-насильницькі злочини. Метою власної злочинної поведінки

¹ Див.: Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М., 1946. – С. 542.

² Анохин П. К. Проблема принятия решения в психологии и физиологии / П. К. Анохин // Проблемы принятия решения : сб. науч. тр. – М., 1976. – С. 9.

вони вважають: роздобути гроші для пиятики і розваг — 30 %, мати додаткові гроші для особистих витрат — 18 %, збагатитися, істотно покращити матеріальне становище — 17 %, забезпечити пристойний рівень споживання — 15 %, підняти свій авторитет серед співучасників — 8 %, віддати борги — 4 %, відновити матеріальну справедливість — 3 %, мати стабільне джерело кримінальних доходів — 3 %, задовольнити потребу у найнеобхіднішому — 2 %.

На питання: «Чи була в кінцевому підсумку досягнута мета, заради якої вчинено корисливий насильницький злочин?» — 52 % опитаних відповіли: «ні», 30 % — «так», 18 % — «лише частково». Як бачимо, трохи більше половини злочинців розчаровані наслідками, оскільки розраховували отримати більший дохід, істотніший матеріальний зиск, чого не сталося в кінцевому підсумку. Саме через це розпадається більша половина злочинних груп, злочинці відмовляються від продовження кримінальної діяльності. Разом з тим майже половина злочинців визнала, що досягла бажаного результату повністю чи частково, а значить напад забезпечувався ретельним плануванням, підготовкою, неабиякою вправністю виконання задуму.

Дослідженню підлягало і фактичне розпорядження матеріальними цінностями, яким заволоділи злочинці в результаті нападу. Слід брати до уваги, що майно, отримане злочинним шляхом, звісно, якщо йшлося не про гроші та валюту, одразу збувалося, а виручені кошти згодом витрачалися на власний розсуд. Іноді йшлося про харчі та спиртні напої. Виявилось, що 39 % респондентів витратили їх на дозвілля та розваги (пиятика, наркотики, повії, азартні ігри), 22 % — на придбання стильних речей і предметів особистої зручності (купівля модного одягу, взуття, мобільних телефонів та ін.), 19 % — на споживчі потреби і забезпечення умов побутового комфорту, 5 % — купили дороге майно (транспортні засоби, нерухомість тощо), 2 % — безпосередньо вжили за призначенням, 13 % — не встигли розпорядитися у зв'язку із затриманням або через відсутність цінного майна у потерпілих.

Зіставлення відповідей дає уявлення про якісну неоднорідність корисливих мотивів, у яких виражаються різні відтінки спрямованості особи злочинця на цілі життєдіяльності та унормовані засоби їх досягнення. За цим критерієм можна виділити декілька найбільш поширених груп корисливих мотивів насильницьких проявів, а саме: це — *утилітарні* мотиви гедоністичної спрямованості — підкорення мотивації пошуку поточної вигоди, додаткових матеріальних засобів

для субкультурного дозвілля і розваг та утилітарні мотиви споживачької спрямованості, пов'язані із забезпеченням побутового комфорту і зручності; *престижні* мотиви авантажної спрямованості (від фр. «*avantage*» — вигода, перевага, зверхність), пов'язаної із заволодінням стильними речами і молодіжно-модними аксесуарами, престижні мотиви *здирницької* спрямованості, пов'язані із набуттям багатства, утвердження у статусі ділової й успішної людини.

На виході кінцевої ланки мотивації маємо домінуючий мотив, конкретизовану мету і початкове рішення реалізувати намір. О. Л. Дубовик встановила деякі особливості прийняття рішень розбійниками, як найтипівішими представниками корисливих насильницьких злочинців. За її даними, 90,4 % розбійників прийняли попередні рішення про вчинення нападу, що підкреслює існування високої психологічної готовності реалізувати намір у насильницький спосіб¹. Доведено, що розбійники порівняно з убивцями менше схильні до прийняття інтуїтивних рішень (12,3 % проти 30 %) ², обмірковують і зважують різні варіанти реалізації намірів, у тому числі запасні (62,8 % проти 31 %) ³, рідко відчують тиск ситуації (34,2 % проти 42,7 %) ⁴, майже не вагаються, коли наважуються вчинити напад (6 % проти 16 %) ⁵, бо виявляють стійку прихильність саме до даного різновиду злочину (69,9 % проти 37,3 %) ⁶. Продуманість намірів розбійників виявилася ще й у тому, що 64,4 % із них рішення про напад пов'язували із певними умовами, зокрема: створення сприятливої обстановки (66 %), підшукування співучасників (19 %) і зняття посягання (7 %), знищення слідів злочину і забезпечення алібі (9 %) ⁷.

Сформована мотивація і цільова орієнтація стосовно насильницьких засобів реалізації намірів, прийняте рішення віддати перевагу насильницькій моделі отримання матеріальної вигоди відображає динаміку розгортання інтелектуальних та емоційно-вольових процесів особистості. У той же час існують статичні утворення психіки, якими визначається зміст і якість їх проходження, і певною мірою продукуються та чи інша форма ціледосягнення. Йдеться про індивідуальні

¹ Механізм преступного поведіння. – М., 1981. – С. 136.

² Там само. – С. 142.

³ Там само. – С. 144.

⁴ Там само. – С. 139.

⁵ Там само. – С. 156.

⁶ Там само. – С. 150.

⁷ Там само. – С. 143, 152.

психологічні особливості корисливих насильницьких злочинців, їх характерологічні риси. Під психологічними особливостями розуміється відносно стабільна сукупність індивідуальних якостей, психологічних рис, що визначають типові форми поведінки, механізми адаптації до середовища та форми взаємодії між людьми¹. На сьогодні існують деякі напрацювання щодо експериментального вивчення психологічної складової особистості корисливого насильницького злочинця. Так, застосування психологічної методики багатостороннього дослідження особистості (МБДО), модифікованої і стандартизованої Ф. Б. Березіним і М. П. Мірошніковим на базі Мінесотського багатofакторного особистісного питальника (ММРІ), дозволило виділити специфічні психологічні ознаки та характерологічні риси корисливих насильницьких злочинців. Психологічний аналіз профілю МБДО цих осіб засвідчив, що для них характерна підвищена ворожість до оточення і стійкість лінії антисуспільної поведінки, погане засвоювання вимог моралі і правових приписів. Поведінка даної категорії злочинців визначається тенденцією до невідкладного задоволення виниклих бажань і потреб, що поєднується із порушенням нормативної регуляції поведінки, послабленням інтелектуального і вольового контролю². Характерними рисами корисливих насильницьких злочинців називалися: ворожість і агресивність, зневажання будь-якими видами заборон, імпульсивність, схильність до неочікуваних насильницьких дій, підозра, злопам'ятність, підвищена чутливість у міжособистісних взаєминах, дистанційованість від соціально позитивного середовища, підвищення загального рівня активності, емоційність, що можуть породжувати раптову агресію³. Загальною властивістю цієї категорії злочинців є потреба самоствердження, у своїй поведінці вони передусім керуються вузькоegoїстичними інтересами, налаштовані наступати, заради вигоди готові калічити і вбивати⁴. У той же час зберігають обачливість, здатність миттєво реагувати на зміну ситуації, є рішучими⁵.

¹ Антонян Ю. М. Личность преступника / Ю. М. Антонян, В. Н. Кудрявцев, В. Е. Эминов. – СПб., 2004. – С. 48.

² Там само. – С. 62–63.

³ Там само. – С. 62.

⁴ Там само. – С. 65, 78–79.

⁵ Див.: Ефремова Г. Х. Экспериментальная проверка возможности применения многофазного личностного теста при изучении личности преступника / Г. Х. Ефремова // Психологическое изучение личности преступника (Методы исследования) : сб. науч. тр. – М., 1976. – С. 58.

Підсумовуючи вивчення психологічних особливостей та характерологічних рис корисливих насильницьких злочинців на підставі своєрідного експериментального зрізу, доходимо загального висновку, що специфічний набір найбільш виражених індивідуальних відмінностей психологічного характеру перебуває у взаємозв'язку та взаємозалежностях із деформаціями емоційно-вольової та інтелектуальної сфери особистості злочинця і має важливе мотиваційне значення. У найбільш узагальненому вигляді всі вади емоційно-вольової сфери зводяться до емоційної неврівноваженості та низького самоконтролю, що пов'язані з агресивністю, схильністю до ризику, підозрлістю (у розумінні заздрості й ненависті), брутальною самовпевненістю і радикалізмом у виборі насильницьких засобів корисливого ціледосягнення. Подібний набір особистісних рис переважно детермінує нестійку злочинну мотивацію, ставлення реалізації наміру в залежність від сприятливих зовнішніх обставин, поверхове планування і символічний розподіл ролей, неретельну підготовку посягань, розрахунок на грубу фізичну та кількісну перевагу. Цьому значною мірою сприяють вади інтелектуальної сфери особистості, зокрема: емоційна дезорганізованість мислення, недостатня абстрагованість і розсудливість, посередня здатність прораховувати віддалену перспективу, неналежний інтелектуальний контроль, зосередженість уваги на поточних подіях. Разом з тим у ході розпочатої злочинної діяльності формування характерологічних рис особистості корисливого насильницького злочинця напевно продовжується і, за нашим припущенням, цілком імовірно здійснюється у напрямі підвищення самоконтролю, розсудливості, емоційної стійкості. Звідси злочинна мотивація стає стійкішою, планування і виконання злочинних намірів — ретельнішими. Зростає прибутковість злочинної діяльності, а разом із нею з'являється впевненість у безкарності.